

تعزیه، گونه‌ای از نمایش آیینی در ایران

سعادت شیخ^۱

چکیده

تعزیه سنتی «نمایشی» بر محور عزاداری سالار شهیدان و اهل بیت علیهم‌السلام است که ریشه در فرهنگ شیعی ایران دارد. ساختار نمایشی تعزیه باعث شده است که بسیاری از حقایق مربوط به واقعه محرم سال ۶۱ هجری قمری به زبان مؤثر برای عموم مردم بازگو شود و در واقع این نمایش آیینی توانسته است ضمن تحریک احساسات مذهبی مردم نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام و ایجاد انزجار در آنان نسبت به دشمنان ذریه رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آنان را نسبت به آنچه بر خاندان مکرم پیامبر عظیم‌الشأن صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از ناحیه مسلمانان دنیاپرست وارد شده است آگاه نماید و در جهت تقویت روح شیعی در بسیاری از مناطق ایران، نقش مؤثری ایفا کند. در این مقاله، ضمن اشاره به پیشینه تعزیه و تعزیه‌خوانی در ایران، ساختار نمایشی و کیفیت اجرای آن براساس تعزیه‌های رایج در منطقه کوهپایه جنوبی البرز، استان قزوین، بازگو می‌شود.

کلیدواژه‌ها: نمایش آیینی، تعزیه، تعزیه‌خوانی، شبیه‌خوانی، تعزیه در قزوین

۱. کارشناسی ارشد پژوهش در ارتباط جمعی sheikh.cr@gmail.com

«تعزیه» چیست؟

«تعزیه»، نمایشی آیینی، ایرانی و شیعی بر محور شهادت سالار شهیدان حضرت حسین بن علی علیه السلام و مصائب اهل بیت علیهم السلام است که در قالب متن «منظوم» و ایفای نقش «مردان» در مقام شخصیت‌های نمایش (اعمّ از مرد و زن) همراه با موسیقی زنده اجرا می‌شود. از آنجا که اهمیت هنرمندانه خواندن اشعار در تعزیه بیش از روش اجرا و نمایش واقع است آن را «تعزیه‌خوانی» هم گفته‌اند.

اصطلاحات تعزیه

در زیر به برخی اصطلاحات مربوط به تعزیه اشاره می‌شود:

۱. متن مورد اجرا برای هر نقش، صورت مکتوب دارد که به آن «نسخه» می‌گویند. نسخه مجموعه‌ای چند برگی و در مواردی، چند ده برگی در قطع کوچک است که ابیات مربوط به هر نقش به صورت مصراع در هر سطر و به طور معمول مورّب، نوشته شده است.
۲. از آنجا که افراد، در مقام «شبیّه» شخصیت‌های مطرح در تعزیه ایفای نقش می‌کنند به آنان «شبیّه‌خوان» هم گفته می‌شود و به این دلیل به تعزیه، «شبیّه‌خوانی» هم اطلاق می‌شود.
۳. شبیه‌خوان‌ها در تعزیه به دسته‌های اصلی «موافق‌خوان»، «مخالف‌خوان» و «بی‌چّه‌خوان» تفکیک می‌شوند. همچنین آنها حسب ایفای نقش، دارای عنوان هستند. همچون «امام‌خوان»، «شهادت‌خوان»، «علی‌اکبر‌خوان»، «زنانه‌خوان»، «شمرخوان»، «سرتخت‌خوان» و سایر عناوین.
۴. به تعزیه مربوط به هر شخصیت، «مجلس» مربوط به وی گفته می‌شود. مثلاً مجلس امام علیه السلام و مجلس مسلم بن عقیل علیه السلام.
۵. سرپرستی هر گروه رسمی تعزیه‌خوان با فردی است که به «میرزا» مشهور است. این افراد معمولاً «موافق‌خوان» و بعضاً «امام‌خوان» هستند و افراد گروه از او تبعیت کامل دارند.

پیشینه اجرای تعزیه در ایران

«تعزیه، فارغ از شباهت‌هایش با عزاداری‌های آیینی گذشته ایرانیان، صورت تکامل‌یافته‌تر و پیچیده‌تر سوگواری‌های ساده شیعیان سده‌های نخستین برای شهدای کربلا است. از سوگواری مسلمانان بویژه شیعیان، بر مصائب اهل بیت علیهم‌السلام پس از واقعه کربلا و شکل گسترده‌تر و کامل‌تر و رسمی آن در دوره آل بویه (۴۴۸-۳۲۰ هجری قمری) گزارش‌هایی در دست است.» (دانشنامه ایران و اسلام: ذیل عنوان تعزیه)

ملاهاشم خراسانی نوشته است: احمد بن بویه «معزالدوله» در سال ۳۳۴ هجری قمری، المستکفی بالله را از خلافت خلع کرد و پسرعموی او، ابوالقاسم فضل بن مقتدر «المطیع‌الله» را به جای او به خلافت نشانید. در سال ۳۵۱ هجری قمری، در زمان خلافت المطیع‌الله، شیعیان بغداد به درهای مساجد لعن معاویه را نوشتند و لعن کسی که فدک را از حضرت فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) غصب کرد و لعن کسی که منع کرد امام حسن علیه‌السلام را در حرم جدش دفن کنند و لعن کسی که ابوذر را از مدینه اخراج کرد.

معزالدوله احمد بن بویه دیلمی در زمان خلافت ابوالقاسم فضل «المطیع‌الله» روز عاشورا را تعطیل عمومی اعلان و در بغداد حکم کرد دکاکین را ببندند و طبّاخین غذا طبخ نکنند و علم‌ها نصب کنند و در سوگ سیدالشهدا علیه‌السلام ماتم اقامه نمایند. این نخستین روزی بود که در بغداد، نوحه‌گری بر آن بزرگوار انجام گرفت. (مظلوم‌زاده، ۱۳۸۲: ۷)

پیش از روی کار آمدن صفویان (۱۱۴۸-۹۰۷ هجری قمری) که اصفهان را پایتخت خویش قرار دادند، مردم بخشی از مناطق ایران بر مذهب تسنن بودند. با روی کار آمدن شاهان صفوی که برای مذهب تشیع ارج و بهای زیادی قائل بودند، جان تازه‌ای در کالبد شیعیان دمیده و قدرت مذهبی به آنان منتقل شد. در این دوره، روضه‌نویسی، نوحه‌سرایی و تعزیه‌سرایی نیز معمول شد. بانی روضه‌نویسی را کمال‌الدین حسین کاشفی مؤلف کتاب «روضه‌الشهدا» و بانی مرثیه‌سرایی را محتشم کاشانی دانسته‌اند که ترکیب‌بند وی در مرثیه شهدای کربلا در دوازده بند مشهور است.^۱ (همان: ۸ و ۹)

۱. با مطلع: باز این چه شورش است که در خلق عالم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است

مراسم عزاداری و تعزیه در این دوران روز به روز رونق می‌یافت و هر چه بر عظمت و شوکت شاهان صفوی افزوده می‌شد، اهمیت مراسم یادشده نیز افزایش می‌یافت؛ تا جایی که برخی از شاهان صفوی مثل شاه اسماعیل، بانی عزاداری می‌شدند یا شاه طهماسب نوحه می‌خواند و شاه عباس با مشک آب، عزاداران تشنه را سیراب می‌کرد. این حرکت مذهبی باعث رونق عزاداری و سوگ‌سرایی در سراسر ایران شد. (همان: ۹)

در عصر افشاریه عزاداری و تعزیه رکود یافت، اما در زمان زندیه رونق خود را بازیافت و در عصر قاجار به اوج خود رسید. در زمان شاهان قاجار، عزاداری و تعزیه رواج بیشتری یافت و در بسیاری از نقاط ایران، تکایا و حسینیه‌های وسیع و روباز فراوانی برای اجتماع عزاداران و اجرای تعزیه برپا شد و مجالس روضه‌خوانی و نوحه‌خوانی و تعزیه نیز رونق گرفت.

گرچه ظاهراً مسایلی چون شبیه‌سازی، اجرای موسیقی و احتمال وقوع برخی محرمات دیگر در تعزیه، مخالفت بعضی فقها و روحانیون و مستشرقان را با برگزاری آن برانگیخت، در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ هجری قمری) میرزا ابوالقاسم قمی (متوفی ۱۲۳۱ هجری

قمری) از مجتهدان طراز اول، به طور صریح برگزاری تعزیه را جایز شمرد. در چند دهه اخیر نیز علمایی همچون میرزا محمدحسین نائینی، شیخ محمدکاظم شیرازی، سیدمحمود شاهرودی، سیدمحسن طباطبایی حکیم و سیدعلی یزدی با فتوای خود برگزاری تعزیه را بدون اشکال شرعی اعلام کردند. با این همه، علما غالباً در مجالس تعزیه شرکت نمی‌کردند و بیشتر به سبب تحریف بسیاری از وقایع تاریخی در تعزیه، به انتقاد از آن ادامه دادند. اما توجه سلاطین قاجار و مردم به نمایش تعزیه، موجب رونق مجالس تعزیه در این دوره شد و رفته رفته تعزیه، هم از نظر محتوا و هم از نظر نحوه اجرا، غنی‌تر، جذاب‌تر و زیباتر شد و در نتیجه تکامل تدریجی، به صورت نمایشی آیینی و ملی درآمد.

اوج تکامل تعزیه، در دوره ناصرالدین شاه بود. این علاقه ناصرالدین شاه به تعزیه را می‌توان در خاطرات پزشک مخصوصش دید: «امسال (۱۳۰۸ هجری قمری) چون شاه در ایام محرم در سفر بود، مراسم سالانه تعزیه را در دهه آخر صفر اجرا کردند.» به گفته مورخان، در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه حدود دویست تا سیصد مکان شامل تکیه، حسینیه و میدان برای برگزاری تعزیه در تهران دایر بود.

«تکیه دولت» که به دستور ناصرالدین شاه ساخته شد، در ترویج تعزیه بسیار مؤثر بود. تعزیه‌خوانان آنجا که در حقیقت تعزیه‌خوانان دولتی بودند زیر نظر «معین‌البکای» دربار در برابر شاه و درباریان تعزیه می‌خواندند. در آن سال‌ها بیشتر شهرها و روستاها تکیه داشتند و تعزیه در آنها برگزار می‌شد. اگر چه برگزاری تعزیه مشروط به وجود تکیه نبود و در مساجد، میدان‌ها و فضاهای باز و حتی خانه‌های شخصی و حیاط کاروانسراها نیز مجالس تعزیه برپا می‌شد.

تعزیه‌های درباری در زمان قاجاریان، بویژه در دوره ناصرالدین شاه از یک سو شاه را سرگرم می‌کرد و از سوی دیگر سبب عوام‌فریبی و دیندارنمایی او می‌شد. معین‌البکاهای درباری نیز برای خشنودی شاه، پیرایه‌های بسیار به تعزیه می‌بستند و به تدریج آن را به نمایش اشرافی تبدیل کردند. افزودن این پیرایه‌ها و بسیاری از مضامین و شیوه‌های اجرای تعزیه سبب گردید تا علمای مشهوری چون شیخ‌هادی نجم‌آبادی (متوفی ۱۳۲۰ه. قمری) و

شیخ جعفر شوشتری (متوفی ۱۳۰۳ ه. قمری) که نزد مردم و حتی شاه و درباریان بسیار محترم بودند، آشکارا به مخالفت با تعزیه بپردازند.

قتل ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ هجری قمری و پیامدهای سیاسی و اجتماعی آن سبب شد کار معین‌البکها بی‌رونق شود ولی تعزیه‌خوانان غیروابسته به حکومت، در مناطق گوناگون ایران به صورت پراکنده به کار خود ادامه دادند.

در دوره رضاخان (۱۳۲۰-۱۳۰۴ هجری شمسی) بویژه در دهه دوم سلطنتش، سوگواری‌های ماه محرم محدود شد و ممنوعیت‌های متعددی به وجود آمد تا به تدریج برگزاری رسمی مجالس تعزیه متوقف شد، اما اجرای آن در روستاها کمابیش ادامه یافت. در دوره پهلوی دوم در فاصله سال‌های ۱۳۳۸ تا ۱۳۴۹ چند مجلس تعزیه بر روی صحنه نمایش (تئاتر) اجرا شد و در سال ۱۳۵۵، «مجمع بین‌الملل تعزیه» با شرکت و سخنرانی بسیاری از صاحب نظران و تعزیه‌شناسان ایرانی و خارجی در شیراز برگزار شد و در آن مجمع تعزیه‌هایی نیز به اجرا درآمد. (دانشنامه ایران و اسلام: ذیل عنوان تعزیه)

پس از انقلاب اسلامی، تعزیه مورد توجه و علاقه مردم و مسئولان فرهنگی و هنری قرار گرفت و تلاش شد با تحقیق در پیشینه این هنر مذهبی و پیرایش و پالایش آن، از افول و نابودی این سنت دیرینه جلوگیری شود. از نشانه‌های این توجه، دعوت از تعزیه‌خوانان به نام برای اجرای تعزیه در تالارهای نمایش و حتی خارج از کشور بوده است. همچنین مطرح شدن آن در قالب‌های مختلف رسانه^۱ ملی نشانه توجه به این نمایش آیینی است. شایان ذکر است که این توجه به تعزیه بیشتر با ملاحظه وجه هنری آن به عنوان نوعی نمایش بوده است و از منزلت آغازین خود به عنوان مجلس سوگواری سالار شهیدان تا حدودی فاصله گرفت.

در سال‌های پس از انقلاب اگرچه تعزیه‌خوان‌های معروفی در مناطق مختلف ایران در حفظ این سنت کوشیدند با ملاحظاتی، در برخی از تعزیه‌ها تغییراتی داده شد که بارزترین آن، کاستن از نقش‌های «زنانه‌خوان» و انطباق روایت تعزیه با روایت‌های معتبر تاریخی بوده است.

۱. به طور مثال مضمون سریال تلویزیونی «شب دهم» برگزاری تعزیه بود.

مناطق مهد تعزیه

با اینکه تعزیه‌خوانی در اکثر نقاط ایران رواج داشت، نواحی شمال کشور به سبب آن که مأمّن سادات و شیعیان، بویژه در سده‌های نخست هجری بوده است، از مراکز اصلی تعزیه به شمار می‌رفت. به طور کلی تعزیه‌خوانی در قسمت مرکزی مازندران، کوهپایه‌های جنوبی البرز در استان‌های سمنان، تهران و همچنین نواحی مرکزی از رواج و اهمّیت بیشتری برخوردار بوده است. (همان)

موسیقی در تعزیه

«موسیقی» در اجرای تعزیه بویژه در «مقدمه» و نیز در پرکردن فواصل اجرای نقش‌ها به‌کار می‌رود. ملودی با ریتم اجرای صحنه‌ای که قرار است اجرا شود هماهنگ است و حسب مورد؛ محزون، آرام یا کوبنده و تند است. آلات مورد استفاده در گروه موزیک، شامل «طبل» و «شیپور» است اما معمولاً از آلات دیگری هم نظیر قره‌نی، نی، سنج و طبل بزرگ برای تکمیل موسیقی استفاده می‌شود.

«در گذشته چون شیوه بیان حوادث در تعزیه مبتنی بر آواز بود، معمولاً تعزیه‌خوانان با مقام‌ها و گوشه‌های موسیقی ایرانی آشنایی داشتند. معمولاً کودکان خوش‌صدا را با نقش‌های کوچک و کم اهمّیت تعلیم می‌دادند تا رفته رفته با آگاهی بر ظرایف اجرای آواز، تعزیه‌خوان شوند. تعزیه را یکی از مهم‌ترین عوامل حفظ‌بخشی از نغمات موسیقی ایرانی دانسته‌اند. در هر تعزیه ممکن بود اشعار در گوشه‌ها و دستگاه‌های متعدّدی خوانده شود. البته در سؤال و جواب‌ها لازم بود که تناسب مقام‌ها رعایت گردد، به طور مثال اگر «امام‌خوان» در دستگاه شور می‌خواند، «عبّاس‌خوان» هم باید در همان دستگاه جواب او را می‌داد.» (همان)

لباس و ادوات رزم در تعزیه

«لباس» در تعزیه بسیار حایز اهمیّت است و بر پوشش متعارف «اعراب» مبتنی است؛ یعنی عبا، قبا، عمامه، لباس سراسری سیاه زنانه، روبند زنانه و نعلین.^۱ همچنین پوشش و تجهیزات مناسب رزم از قبیل زره، خود، کمر بند، سپر، نیزه، شمشیر، خنجر، گرز و تیر و کمان در تعزیه کاربرد دارد. «رنگ» لباس در تعزیه نیز شاخص است و معمولاً موافق خوان‌ها رنگ‌های سبز، مشکی و آبی می‌پوشند و لباس مخالف‌خوان‌ها به رنگ قرمز، نارنجی، زرد و رنگ‌های تند است.

محل اجرا و صحنه آرای

اجرای تعزیه به طور معمول در میدان‌های وسیع یا «تکیه»های مخصوص عزاداری صورت می‌گیرد و البته، در شرایط اضطراری (مثلاً نامناسب بودن هوا) در فضاهای محدودتر (مثل داخل مسجد) برپا می‌شود. به دلیل تنوع مجالس تعزیه، صحنه‌آرای برای اجرا، بسیار ابتدایی و مشترک بین تعزیه‌ها است و تغییرات آن بسیار جزئی است. هر صحنه معمولاً شامل چند تکه فرش، چند عدد بالش، پتو، چند عدد صندلی و گاه «منبر» است.

نحوه اجرا

۱. استقرار مستمعین در اطراف صحنه اجرا: کسانی که برای دیدن تعزیه و با نیت شرکت در عزای حسینی از راه‌های دور و نزدیک به محل برگزاری مجلس تعزیه می‌آیند، معمولاً

۱. تعزیه‌خوان‌های قدیم به «پاپوش» شبیه‌خوان‌ها چندان اهمیّت نمی‌دادند اما امروزه این مورد هم تا حدی مورد توجه واقع شده است.

در اطراف صحنه اجرا، با نظم و ترتیب می‌نشینند. بدیهی است که استقرار آقایان و خانم‌ها در محل به صورت مجزا است و معمولاً به گونه‌ای ترتیب داده می‌شود که آقایان و خانم‌ها در معرض دید هم نباشند. محل استقرار شرکت‌کنندگان در «تکیه»‌ها معمولاً به صورت پلکانی و در چندین ردیف است تا شرکت‌کنندگان به صحنه اجرا اشراف داشته باشند.

۲. اعلام شروع مجلس:

اجرای تعزیه با حضور یکی از پیشکسوتان گروه تعزیه‌خوان در صحنه و ذکر صلوات بر حضرت محمد و آل محمد ﷺ شروع می‌شود. درخواست مکرر از حاضران برای ذکر صلوات معمولاً با دعا برای مستمعین و حاضرین در مجلس همراه است و در این فرصت اعلام می‌شود که چه مجلس تعزیه‌ای قرار است برپا شود. از شعرهای معروفی که در اعلام شروع مجلس خوانده می‌شود می‌توان به شعر زیر اشاره کرد:

این حسین کیست که عالم همه دیوانه اوست؟

این چه شمعی است که جان‌ها همه پروانه اوست؟

۳. «پیش‌خوانی» یا «پیش‌نوحه»:

به طور معمول مجالس تعزیه معروف دارای «مقدمه»‌ای است معطوف به موضوع و شخصیت محوری مجلس، که به صورت فردی یا گروهی و همراه با آوای موسیقی اجرا می‌شود. این مقدمه در جلب توجه حاضران در مجلس تعزیه، بسیار اثرگذار است و فضا را برای اجرای تعزیه آماده می‌کند.

۴. اجرا:

ایفای نقش در تعزیه غالباً به صورت «تک‌خوانی» و گفتگوی دو نفره است و در مواردی با رفتار و حرکات بدنی (مثل جنگ کردن) همراه است.

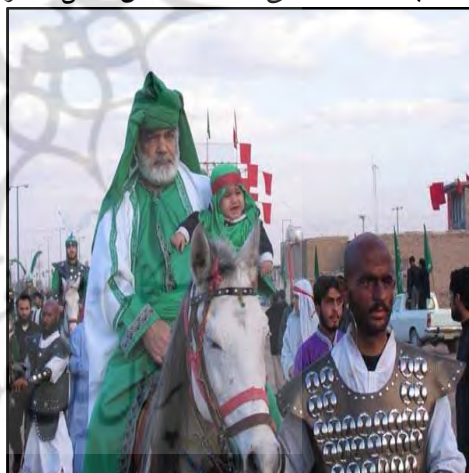
اجرای تعزیه تابع نظم و مدیریت دقیق است و اغلب با اجرای شخصیت‌های محوری تعزیه (اعم از موافق‌خوان و مخالف‌خوان) شروع می‌شود. اجرای نقش‌ها از پیش تعیین شده است و فاصله بین اجرای نقش‌ها، با موسیقی زنده مناسب، پر می‌شود. اجرای نقش‌ها مبتنی بر «نسخه»‌ای است که از پیش به افراد تحویل شده است و تعزیه‌خوان‌ها غالباً برای ایجاد آمادگی اجرا، قبل از شروع تعزیه، آن را مرور می‌کنند.

البته، سابقه اجرای نقش موجب می‌شود که شبیه‌خوان‌ها نقش خود را بدون مراجعه به نسخه مگر در موارد ضروری ایفا کنند که در این صورت تسلط بر اجرا و امکان تحرک نقش‌آفرینان بیشتر می‌شود. در عین حال ممکن است افراد در حین اجرای نقش بیت مربوطه را فراموش کنند که به طور معمول اجرای موسیقی فاصله این نقیصه را مرتفع می‌کند و به تعزیه‌خوان فرصت رجوع به نسخه را می‌دهد. همچنین فرد باسابقه گروه که وظیفه توزیع نقش‌ها بین افراد و کارگردانی نمایش را دارد لحظاتی پیش از رسیدن نوبت اجرای هر فرد، نقش وی را یادآوری می‌کند.

شایان ذکر است که تعزیه‌خوان‌ها در گذشته صرفاً متکی به حنجره و صوت طبیعی خود بودند اما امروزه در تعزیه از بلندگو و سیستم‌های «آمپلی فایر» برای پخش صدا استفاده می‌شود.

۵. استفاده از «اسب» در اجرای تعزیه:

در بعضی از تعزیه‌ها بویژه تعزیه‌های مربوط به واقعه عاشورا برای جلوه بیشتر نمایش، از «اسب» استفاده می‌شود، به همین دلیل، تعزیه‌خوانان معروف اغلب تمرین سوارکاری می‌کردند تا بتوانند در موقع سواری، اسب را در محدوده میدان اجرا مهار کنند. داشتن مهارت اسب سواری، بویژه برای افراد «امام‌خوان» و «شهادت‌خوان» و نیز «مخالف‌خوان»‌های محوری، امر لازمی است، چرا که بدون استفاده از اسب، اجرای این تعزیه‌ها شکوه لازم را نخواهد داشت.

بارزترین جلوه استفاده از اسب، در

تعزیه شهادت امام حسین علیه السلام است که از آن با عنوان «ذوالجناح» یاد می‌شود. امروزه در بعضی از اجراهای تعزیه امام علیه السلام از چندین اسب استفاده می‌شود، به طوری که صحنه اجرا، مملو از تعزیه‌خوان‌های اسب‌سوار (موافق‌خوان و مخالف‌خوان) می‌شود.

۶. پایان مجلس:

هر مجلس تعزیه با لعنت بر یزید و متابعان وی و خواندن زیارت‌نامه پایان می‌پذیرد و عنوان تعزیه روز بعد به اطلاع عموم می‌رسد.

بانی مجلس

برپایی مجلس تعزیه ممکن است براساس سفارش کسی - بعضاً برای ادای نذر - صورت گیرد. به چنین افرادی، اصطلاحاً «بانی» مجلس تعزیه گفته می‌شد. هر مجلسی که دارای بانی باشد حق‌الزحمه تعزیه‌خوان‌ها از ناحیه او پرداخت می‌شود.

دریافت نذورات از حاضران

در صورتی که تعزیه دارای «بانی» نباشد برای جمع‌آوری نذورات حاضرین در مجلس، معمولاً در مقطع حساسی از تعزیه اجرای آن متوقف می‌شود و فردی از تعزیه‌خوان‌ها مردم را به دادن هدیه و نذورات، دعوت و تشویق می‌کند. جمع‌آوری هدایا با مراجعه فرد یا افرادی به میان حاضران صورت می‌گیرد و گاهی هم، از حاضران خواسته می‌شود که خود برای دادن هدیه، به صحنه بیایند. به این اقدام، اصطلاحاً «دوران» گفته می‌شود.

مجالس تعزیه

همان‌گونه که اشاره شد برپایی مجلس تعزیه و تعزیه‌خوانی، در بدو امر، به مناسبت برپایی مجلس عزا برای سیدالشهدا علیه السلام و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام و دیگر شهدای کربلا بوده است اما به مرور و با جا افتادن آن، دامنه شمول تعزیه به دیگر امامان علیهم السلام و معصومین علیهم السلام و حتی به عرصه‌هایی که بیشتر جنبه نمایشی و کمتر وجه عزاداری دارد، کشیده شد مانند مجالس «خروج مختار»، «امیر مصیب»، «فتاح»، «جنگ خندق»، «جنگ خیبر» و سایر مجالس. مجالس تعزیه معروف که هنوز هم، بیش و کم، رواج دارند عبارتند از:

الف) مجالس مربوط به واقعه محرم سال ۶۱ هجری قمری و شهدای کربلا

- مجالس شهادت امام حسین علیه السلام

- مجلس شهادت حضرت ابوالفضل علیه السلام
- مجلس شهادت حرّ بن یزید ریاحی (که به نام «چهار سردار» هم معروف است)
- مجلس شهادت حضرت علی اکبر علیه السلام
- مجلس شهادت حضرت قاسم بن حسن علیه السلام
- مجلس شهادت جناب مسلم بن عقیل
- مجلس شهادت / وفات حضرت زینب (سلام الله علیها)
- مجلس شهادت حضرت رقیه خاتون (سلام الله علیها)
- مجلس بازار شام
- مجلس ورود به مدینه یا وفات فاطمه صغری (سلام الله علیها)
- (ب) مجالس دیگر امامان علیهم السلام و معصومین علیهم السلام و منسویین آنان
- مجلس شهادت حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)
- مجلس وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله
- مجلس شهادت حضرت امیر مؤمنان علی بن ابیطالب علیه السلام
- مجلس شهادت حضرت امام حسن علیه السلام
- مجلس شهادت حضرت امام سجاد علیه السلام
- مجلس شهادت امام موسی بن جعفر علیه السلام
- مجلس شهادت امام رضا علیه السلام
- مجلس شهادت احمد بن موسی (شاهچراغ) علیه السلام

ترتیب اجرای مجالس در دهه نخست محرم

معمولاً در دهه نخست ماه محرم هر روز مجلس تعزیه برپا می‌شود. در روزهای اوّل تا چهارم محرم، معمولاً مجالس تعزیه بدون ترتیب خاص، برگزار می‌شود اما از روز پنجم تا دهم محرم، مجالس زیر به ترتیب برپا می‌شود:

روز پنجم محرم: مجلس شهادت جناب مسلم بن عقیل

روز ششم محرم: مجلس شهادت حضرت قاسم بن حسن علیه السلام

روز هفتم محرم: مجلس شهادت حضرت علی اکبر علیه السلام
روز هشتم محرم: مجلس حرّ بن یزید ریاحی
روز نهم محرم (تاسوعا): مجلس شهادت حضرت ابوالفضل علیه السلام
روز دهم محرم (عاشورا): مجلس شهادت حضرت امام حسین علیه السلام
ضمناً در شب یازدهم محرم معمولاً مجلس شهادت رقیه خاتون (سلام الله علیها) برپا می‌شود.

نکاتی درخشان در نمایش تعزیه

- همه کسانی که در تعزیه ایفای نقش می‌کنند، اعمّ از موافق خوان و مخالف خوان، خود را «ذاکر» امام حسین علیه السلام می‌دانند و این گونه نیست که تنها «موافق خوان»ها و «امام خوان»ها مرید سیدالشهدا علیه السلام باشند. نگارنده بارها مشاهده کرده است که مخالف خوان نقش «شمر» مقابل موافق خوانی که نقش امام علیه السلام را اجرا می‌کند دل شکسته و به حال گریه نشسته است.

- «مخالف خوان»ها، برای تذکر به حاضران در مجلس، معمولاً با مقدمه‌های شروع به

اجرای نقش می‌کنند که در آن تصریح به ذاکر بودن خود و نوکری اباعبدالله علیه السلام و تبرّی از قوم ظالم و فرماندهان سپاه جور می‌شود. (مطلع یکی از این مقدمه‌ها چنین است: نه من شمرم نه اینجا سرزمین کربلا باشد، تمام مقصد و منظور از بهر بکا باشد)

- «موافق خوان»ها بویژه کسانی که در نقش «امام» علیه السلام ظاهر می‌شوند هر جا که می‌خواهند خود را معرفی کنند (بویژه در رجزخوانی مقابل سپاه دشمن) حتماً قید «زبان حال» را در مطلع کلام خود می‌آورند.

به این منظور که توصیفی که صورت می‌گیرد، مربوط به «امام» است نه فرد شبیه‌خوان.

- همه شبیه‌خوان‌ها مقام و مرتبت «امام» را از حیث رعایت ادب در رفتار و کلام در مواجهه با فردی که نقش امام را اجرا می‌کند در نظر دارند. این امر بویژه در ایفای نقش شبیه حضرت ابوالفضل بسیار بارز است که همه جا برادر خود امام حسین علیه السلام را «مولا» خطاب می‌کند! مگر آن لحظه‌ای که با دو دست بریده، از اسب بر زمین می‌افتد و فقط در آن هنگام، امام را «برادر خویش» خطاب می‌کند و از وی یاری می‌جوید.

- اشعار تعزیه عموماً دارای مضمون متعالی، ساختاری محکم و مستند به مقاتل و تواریخ معتبرند. البته ممکن است در طول زمان، افرادی به سلیقه خود، بیت‌های غیرموجهی را به نسخه‌ها اضافه کرده باشند یا به دلیل ثقل معنی بعضی از واژگان آن را عوض کرده باشند.

در زیر برخی از ابیات تعزیه‌های معروف، که حاوی تعابیر بی‌بدیل هستند، آورده شده است:

«سپهر مرحمت!» سر زد اگر البته تقصیری

کز این تقصیر وافر، ای جناب البته دل گیری

«شفاعت» گر به سر داری، شفیع آورده‌ام قرآن!

تلافی گر نظر داری عیان در دست شمشیرم!

[از زبان شبیه حرّ بن یزید ریاحی در مواجهه با شبیه امام باستان بسته و با زبان نوحه

در تعزیه حرّ]

این شربت مراد از آن حوض کوثر است

این آب خوش‌گوار ز اولاد حیدر است

ما تیغ می‌کشیم و حسین آب می‌دهد

انصاف را ببین که کدامین نکوتر است؟!]

[از زبان شبیه حرّ در تعزیه حرّ]

ای دوستان بگریید بر حال ما غریبان

صعب است ای عزیزان، تفریق جسم از جان!

[در تعزیه جناب مسلم]

ای صنیع و صانع و ستار و ای سبحان ببین
کینه‌های خفته را بیدار در دوران ببین
تکیه‌زن بر مسند موسی نگر فرعون را
آل عمران را ذلیل آل بوسفیان ببین
[کلام «شبییه امام» در تعزیه حضرت ابوالفضل علیه السلام]
شد کامیاب مطلب عظمای نشئتین!
دستی که بود در گرو بیعت حسین!
افتاد دست راست خدایا ز پیکرم
بر دامن حسین برسان دست دیگرم!
[زبان حال ابوالفضل علیه السلام پس از قطع شدن دست راست]
هر که آید از سفر سوغات آرد
زینب غم دیده هم سوغات آرد!
رأس خونین برادر!
کاکل پر خون اکبر!
[زبان حال زینب (سلام الله علیها) در تعزیه ورود به مدینه]
ز من خون گلو باید، ز تو اشک از بصر «شاید»^۱
کز این دو حق تعالی جرم امت را ببخشاید
[کلام امام در گفتگو با شبیه حضرت زینب در تعزیه امام حسین علیه السلام]

۱. به معنی «شایسته است»

منابع

* داده‌های مقاله از مشاهدات میدانی نویسنده تنظیم شده است.

۱. دانشنامه جهان اسلام (۱۳۸۲) زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران: بنیاد دائره‌المعارف اسلامی.
۲. مظلوم‌زاده، محمدمهدی (۱۳۸۲) سیر تاریخی تعزیه در کازرون، تهران: مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.

